

УДК 811.161.2'373.422

Тараненко К. В.

ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ МОВЛЕННЕВОЇ ПОВЕДІНКИ (НА МАТЕРІАЛІ АНТОНІМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Статтю присвячено аналізу мотиваційно-прагматичного рівня мовної особистості в межах функційної прагмалінгвістики. Розроблено методику дослідження індивідуальної мовленнєвої поведінки на матеріалі антонімічної системи української мови.

Ключові слова: антонім, дихотомія, мовленнєва поведінка, мовна особистість, прагмалінгвістика.

Тараненко К. В. Прагмалінгвістическое исследование индивидуального речевого поведения (на материале антонимической системы украинского языка). – Статья.

Статья посвящена анализу мотивационно-прагматического уровня языковой личности в рамках функциональной прагмалінгвістики. Разработана методика исследования индивидуального речевого поведения на материале антонимической системы украинского языка.

Ключевые слова: антоним, дихотомия, речевое поведение, языковая личность, прагмалінгвістика.

Taranenko K. V. Pragmalinguistic analysis of individual language behavior (based on the materials of antonymous system of Ukrainian language). – Article.

The article is devoted to the analysis of motivation and pragmatic level of the linguistic identity in the sphere of functional pragmalinguistic. The methodology of individual language behavior was developed based on the antonymous system of Ukrainian language.

Key words: antonym, dichotomy, language behavior, linguistic identity, pragmalinguistic.

У сучасній лінгвістиці зростає увага до проблем мовленнєвої діяльності як засобу взаємодії людей, зокрема, до ролі мовців у цьому процесі. У багатьох лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. домінує думка, що пізнати сутність і природу мови без звернення до людини, особистісно-суб'єктивного чинника в мові неможливо. У центрі уваги сучасних лінгвістичних досліджень поряд із вивченням традиційно обґрунтованих мовних засобів усе частіше актуалізуються проблеми аналізу мовної картини світу, авторської психології, мовної особистості автора, виявлення відношень між мовними одиницями та виявами авторської мовної індивідуальності.

Проблемам дослідження мовних знаків у відношенні до мовної особистості автора в межах прагмалінгвістики приділяли увагу видатні лінгвісти Н.Д. Арутюнова [1], Ф.С. Бацевич [2], О.А. Горло [3], Ю.М. Караулов [4], Г.Г. Матвєєва [6], Ю.С. Степанов [7], І.П. Сусов [8]. Їхніми зусиллями розроблено методологію прагмалінгвістичного аналізу функціонування мовних одиниць у тексті з позицій вияву мовної авторської індивідуальності. Залежно від об'єкта прагмалінгвістичного аналізу сучасні вчені виділяють функційну (об'єктом є текст і мовні одиниці в його складі) та приховану (аналізуються адресант та адресат) прагмалінгвістику. У межах української мовознавчої науки методологія функційної й прихованої прагмалінгвістики ще не пройшла повну наукову апробацію на жодному з типів мовних одиниць. Це нові напрями прагмалінгвістичної науки, які ще знаходяться на стадії детальної розробки проблемного поля. Однак навіть на цьому етапі стає зрозумілою доцільність подальшого дослідження функційної

прагмалінгвістики не лише для розвитку теорії мовної особистості, а й для всебічного вивчення мовних одиниць.

Тому **метою статті** є розробка методики прагмалінгвістичного аналізу мовної особистості та прагмалінгвістична діагностика спрямованості мовленнєвої поведінки на матеріалі антонімічної системи української мови.

Для дослідження мовної особистості було обрано універсальні лексичні угруповання – антоніми, оскільки свідоме утворення й використання антонімічної пари – це вияв творчої індивідуальності мовця, відображення його стереотипної мовленнєвої поведінки. Саме антоніми можуть докладно репрезентувати індивідуальну манеру використання лексичних одиниць, а також особливості втілення цінностей особистості на мовному рівні. Для вивчення типів прояву індивідуальної мовленнєвої поведінки крізь призму антонімічної системи мови обрано художньо-літературні дискурси сучасних українських поетів, прозаїків і музикантів С.В. Жадана, С.І. Вакарчука, Люко Дашвар, Л.В. Костенко, М.В. Магіос. Вибір авторів художньо-літературних дискурсів зроблено з огляду на гендерний, віковий і територіальний аспекти. Одиницями дослідження типу мовної особистості автора стали актуалізовані предикативно-модальні антонімічні пари – антонімічні пари, які в складі самотійного речення, висловлювання є виразниками основної думки адресата.

Першим етапом дослідження стало визначення рівня вивчення мовної особистості. Ю.М. Караулов запропонував такі три рівні:

1) **нульовий** – структурно-мовний (вербально-семантичний) рівень, що демонструє ступінь

володіння повсякденною мовою. На нульовому рівні відносно постійною частиною структури мовної особистості є комплекс збережених протягом достатньо тривалого часу структурних рис загальнонаціонального мовного типу, поняття якого використовується як гіпотетична передумова існування інваріантної частини. Ця інваріантна частина структури забезпечує можливість взаєморозуміння носіїв різних діалектів, можливість розуміння мовною особистістю текстів, що виходять далеко за межі часу її життя й функціонування;

2) *перший* (лінгвокогнітивний, або тезаурусний) – рівень вивчення мовної особистості, що встановлює ієрархію змістів і цінностей у її картині світу, у її тезаурусі. Звичайно, існує певна домінанта, яка визначається національно-культурними традиціями й суспільною ідеологією, зумовлює можливість виділення для мовної особистості в загальномовній картині світу її ядерної, загальнозначущої, інваріантної частини, а також частини, специфічної та неповторної для цієї особистості;

3) *другий* (мотиваційно-прагматичний) – рівень аналізу мовної особистості, що виявляє мотиви й цілі, які зумовлюють її розвиток, поведінку, керують її текстотворенням та, як наслідок, визначають ієрархію змістів і цінностей у її мовній моделі світу [4].

Першими рівнями дослідження мовної особистості дослідники опікуються давно, другий став об'єктом посиленої уваги науковців останнім часом в аспекті розвитку психолінгвістики, теорії мовленнєвої комунікації, теорії мовленнєвих актів, прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики. Такий розвиток зумовлюється посиленою увагою дослідників різних наукових парадигм до людини не лише як носія певної свідомості, що виконує певну діяльність, а й як носія мовної свідомості.

Мовна особистість – це особистість, яка реалізує себе в комунікації, обирає та здійснює ту чи іншу стратегію й тактику спілкування та використовує той чи інший репертуар засобів мови. У межах функційної прагмалінгвістики мовна особистість як така, що добре володіє засобами мовного коду рідної мови в різних типах комунікативних ситуацій [5, с. 67], характеризується на основі функційного мотивованого цілеспрямованого вибору мовних одиниць у дискурсі. Тому, звичайно, для вивчення функціонування антонімів у художньо-літературному дискурсі нами було обрано другий рівень аналізу мовної особистості – мотиваційно-прагматичний. Цей рівень аналізу мовної особистості передбачає виявлення й характеристику мети, мотивів, інтересів, установок та інтенцій мовця. Мотиваційно-прагматичний рівень забезпечує закономірний перехід

від оцінки мовленнєвої діяльності до її осмислення, визначає ієрархію змістів і цінностей у мовній картині світу. У межах антонімічної системи мовної особистості прагматичний рівень аналізу розрізняє спосіб взаємодії антонімічних відношень з іншими елементами лексичної системи та кореляцію з інтенціями особистості залежно від умов комунікації. Вживання антонімів у мові виявляє сутність відношень, оцінок, цінностей окремої мовної особистості. Антонімічна система окремого мовця може формувати мотиваційну структуру мовної особистості, оперуючи діяльнісно-комунікативними потребами, зумовленими типом комунікативної ситуації.

З огляду на варіативність вираження мотиваційно-прагматичного рівня структури мовної особистості виділяють поняття «тип мовної особистості». Він визначається як стійка структура, що відображає індивідуальні особливості суб'єкта, який вступив у комунікацію, і мовленнєва поведінка, що його детермінує [3, с. 118]. Виділяти типи мовних особистостей можна за безліччю ознак (від частиномовної приналежності до особистісних характеристик) узагальненням особливостей вияву індивідуальної мовленнєвої поведінки. Вияв індивідуальної мовленнєвої поведінки – це позбавлений усвідомленого мотивування, автоматизований, індивідуальний, стереотипний прояв мовленнєвої діяльності й дискурсивного мислення конкретної мовної особистості. В актуалізації індивідуальних стратегій і тактик мовленнєвої поведінки виявляються індивідуальні особливості мовної особистості, які забезпечують її неповторність та формують індивідуальний тип. Репрезентацію індивідуальної мовленнєвої поведінки може бути проаналізовано, на переконання Г.Г. Матвєєвої, з огляду на такі дихотомії, як позитивна/негативна мовленнєва поведінка, центрована/кооперативна мовленнєва поведінка, статична/динамічна мовленнєва поведінка, інтуїтивна/сенсорна мовленнєва поведінка, інтровертована/екстравертована мовленнєва поведінка [6, с. 5]. У кожному фрагменті художньо-літературного дискурсу обов'язково актуалізується один із полюсів кожної з вказаних дихотомій мовленнєвої поведінки.

Визначення позитивного чи негативного спрямування мовленнєвої поведінки авторів спиралось на аналіз актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар. Ми проаналізували манеру побудови антонімічних пар у художньо-літературних дискурсах. Загалом, звичайно, автори виявляють тенденцію до реалістичної оцінки подій навколишнього світу, оскільки за допомогою антонімів увага фокусується на обох протилежних полюсах позначуваного явища, наприклад: *Добре, коли тобі сняться підпільники та герої. Погано, коли їх поява на тебе тисне*

[9, с. 16]; *А як подумати: воно не заважало й не помагало* [13, с. 52]. Однак іноді антонімічні пари актуалізують підкреслено негативну спрямованість мовленнєвої поведінки: *Звили давно гнізда лелеки. І близькі мої стали далекими* [15]. Помічено, що мовні особистості з негативною мовленнєвою поведінкою не користуються словниковою моделлю побудови антонімічної пари, навпаки, на першу позицію вони висувають антонім, що позначає негативний полюс оцінки явища, наприклад: *І ось малий стояв поміж них, обіймаючи кожного – / демонів із фаєрами, янголів із рваними крилами* [16]; *Інею вам на дахах, сонця на ґратах* [16]. Позитивна мовленнєва поведінка реалізується побудовою антонімічної пари за моделлю «позитивне – негативне», наприклад: *Добре, що Господь увімкнув нам ближнє світло свідомості, бо як дальнє, схибнутися можна* [12, с. 11].

Далі виділимо критерії визначення центрованості або кооперативності мовленнєвої поведінки митців, яка виявляється в здатності автора створити діалог із читачем. Кооперативна мовленнєва поведінка характеризується високим ступенем залучення читача до діалогу, у дискурсі знаходимо повсюдні спроби створення ми-спільності: *І не важливо, як там було до нас, і не цікаво, як там буде після нас* [15]. Обрана автором стратегія солідаризації спрямовується на демонстрацію близькості, спільності, одностайності з комунікативним партнером. Репертуар стратегії складають тактики вираження згоди, приєднання до думки комунікативного партнера, створення ми-спільності, демонстрації готовності до співпраці, інтимізації (скорочення комунікативної й фізичної дистанції), розради, емоційної підтримки. Центрована особистість, навпаки, прагне зайняти відсторонену позицію, поділити людей на групи, наприклад: *Ніяк не бажали городські сільських підтримувати* [11, с. 73]; *І ось цей розлом суспільства на «ми» та «вони» фатальний* [12, с. 14].

Динамічна спрямованість мовленнєвої поведінки виявляється у фіксації автором рухів, процесів, зміни станів, що формально виражається перевагою дієслівних антонімів. Наприклад, С.В. Жадан та М.В. Матіос повсякчас вдаються до прийому нанизування дієслівних антонімічних пар, який створює особливий динамізм художньо-літературного дискурсу та характеризує мовленнєву особистість як таку, що звикла постійно перебувати в русі: *І все є так, як повинно бути. / Все трапляється і все буває. / І серце його нас щоранку будить, / підтримує, / змучує, / убиває* [16]; *Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якою налягали на нього люди, що в один і той же момент зачинили і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти,*

повітря й води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; йшли в монастирі грішники і пускалися в найлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим, судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчували війни; змітали і поновлювали кордони; ділили нечесно нажиті маєтки і милосердно роздавали останні крихти; доводили свою автономність і заперечували зайшлисть; протестували проти несправедливості й мирилися з бідною; билися головами об стіни від розпуки й летіли, безпам'ятні, в обійми, душилися в пожарищах і пеклися під сонцем, мордувалися сумлінням і тішилися заздрістю; знемагали від ненависті і знемагали від розкошів; пухли з голоду і пухли з надміру їжі, топчилися в алкоголі і виринали з нього [14, с. 126]. Життя для динамічної особистості сприймається як постійний рух, дія, процес, черга подій: *Народжуйте веселих дітей. / Помирайте в своїх кімнатах. / Кидайте це чортове місто. / Повертайтеся в нього* [16]. Статична мовленнєва поведінка визначається перевагою іменних частин мови серед антонімів над дієслівними.

Свідомість автора може фіксуватись на образах, створюваних власною уявою чи фантазією, або ж на реальних образах навколишньої дійсності; у цьому виявляється сенсорна або інтуїтивна модель сприйняття світу. Сенсорики живуть у просторі, який заповнений реальними предметами, поділений на території (зони впливу), наповнений запахами та несе масу відчуттів, наприклад: *І ми поїхали. Не в цей близький, приміський, затоптаний, а в той наш далекий, справжній* [12, с. 364]. За допомогою антонімів сенсорик прагне спростувати ілюзії інтуїтивного сприйняття дійсності та повернути читача до реальності: *Немає жодних невірних і жодних святих, / немає жодних відмічених і жодних простих, / жодних партнерів, жодних, синок, ворогів – / є лише наше сонце, вмерзле поміж снігів* [16]. Інтуїти ж, навпаки, фокусуються та концентрують увагу на почуттях, мріях і бажаннях: *Моторошна маска його обличчя викликає полярні емоції, у когось жах і співчуття, а в кого й зловтіху* [12, с. 368].

Дихотомія екстравертованої чи інтровертованої мовленнєвої поведінки виявляється дуже яскраво з огляду на спрямованість мовленнєвої діяльності: на себе чи на адресата. Екстравертована мовленнєва поведінка вирізняється розгорнутою, зовнішньою спрямованістю мовленнєвої особистості на адресата. Тобто об'єктивна реальність є первинною, а своє внутрішнє – вторинним: *Земля нагрівається і охолоджується. / І ти нагріваєшся і охолоджуєшся / разом із нею* [16]. Такими паралельними антонімами автор підкреслює своє єднання із зовнішнім світом

і залежність від нього. Саме те, що відбувається навколо поета, – це об'єктивна реальність, а він – лише її частина, і життя цілком залежить від того, що відбувається навколо. Екстраверт систематизує все, що його оточує, класифікує, встановлює ієрархії й закони. Для інтроверта внутрішнє суперечить тому, що відбувається в реальній дійсності: *Чути тільки веселі слова, а очі сумні* [15].

У процесі прагмалінгвістичного дослідження мовних особистостей С.В. Жадана, С.І. Вакарчука, Люко Дашвар, Л.В. Костенко та М.В. Матіос було виділено актуалізовані предикативно-модальні антонімічні пари. Ці одиниці перевірялись нами на наявність чи відсутність маркерів основних дихотомій індивідуальної мовленнєвої поведінки. У кожного автора було проаналізовано по 50 актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар. Для зручності інтерпретації числові значення отриманих даних було переведено в процентні величини. При цьому за 100% було взято загальну кількість предикативно-модальних антонімічних пар, актуалізованих кожним конкретним автором. Отримані дані зафіксовано в табличній формі (табл. 1).

Згідно з даними, отриманими в результаті дослідження актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар, у мовленнєвій поведінці кожної мовної особистості одночасно присутні як антоніми, що є маркерами індивідуальної мовленнєвої поведінки, так і нейтральні антонімічні пари щодо дихотомій мовленнєвої поведінки. При цьому в домінанті завжди знаходяться полюси дихотомій індивідуальної мовленнєвої поведінки та ніколи – нейтральна мовленнєва по-

ведінка, що свідчить про дієвість обраної нами процедури прагмалінгвістичного дослідження, що яскраво демонструє мотиваційно-прагматичний рівень мовленнєвої особистості.

Аналіз актуалізації індивідуальних мовленнєвих дихотомій дозволив виявити яскраво виражену інтровертованість мовленнєвої поведінки С.І. Вакарчука (70%) та М.В. Матіос (61%). Актуалізовану екстравертовану мовленнєву поведінку демонструють Л.В. Костенко (53%) та С.В. Жадан (50%). Спостерігається підкреслено позитивно спрямоване мовлення в С.В. Жадана (61%). Мовленнєва поведінка Люко Дашвар може характеризуватись як кооперативна (50%). Актуалізований динамізм мовлення виявлено в С.В. Жадана (81%), Л.В. Костенко (77%) та М.В. Матіос (57%). Статичність виявляє художньо-літературний дискурс Люко Дашвар (57%). Інтуїтивне відчуття навколишньої дійсності демонструє мовлення С.І. Вакарчука (66%). Інші характеристики також підлягають кількісному та якісному прагмалінгвістичному аналізу, проте не сягнули позначки 50%, тому не можуть бути названі актуалізованими.

Таким чином, сучасний рівень розвитку лінгвістичної наукової парадигми подає широку теоретичну базу для розробки нових перспективних підходів до вивчення мовної особистості й індивідуальної мовленнєвої поведінки. Завдяки прагмалінгвістичному дослідженню актуалізованих предикативно-модальних антонімічних пар вдалося визначити типи мовних особистостей обраних авторів художньо-літературних дискурсів та індивідуальні спрямованості мовленнєвої поведінки.

Таблиця 1

Спрямованість індивідуальної мовленнєвої поведінки

Мовленнєва поведінка особистості	С.В. Жадан	С.І. Вакарчук	Люко Дашвар	Л.В. Костенко	М.В. Матіос
Інтровертована	32%	79%	44%	32%	61%
Екстравертована	50%	12%	30%	53%	18%
Нейтральна	18%	9%	36%	15%	21%
Позитивна	61%	33%	36%	39%	27%
Негативна	22%	26%	36%	48%	42%
Нейтральна	17%	7%	28%	13%	31%
Центрована	22%	42%	31%	20%	41%
Кооперативна	38%	32%	50%	49%	29%
Нейтральна	30%	26%	19%	31%	30%
Статична	13%	43%	57%	10%	17%
Динамічна	81%	30%	15%	77%	57%
Нейтральна	6%	27%	26%	13%	26%
Інтуїтивна	25%	66%	29%	41%	49%
Сенсорна	45%	32%	44%	44%	35%
Нейтральна	30%	2%	26%	15%	16%

Література

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
2. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф.С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
3. Горло Е.А. Прагмалингвистический анализ письменного поэтического текста / Е.А. Горло // Основные проблемы современного языкознания : матер. всерос. науч. конф. : в 2 ч. – Астрахань : АГУ, 2007. – С. 116–121.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.
5. Красных В.В. Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст) : дисс. ... докт. филол. наук / В.В. Красных ; МГУ. – М., 1999 – 354 с.
6. Матвеева Г.Г. Диагностирование личностных качеств человека по его речи: спецкурс / Г.Г. Матвеева. – Ростов-на-Дону, 1998. – 82 с.
7. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (проблема субъекта) / Ю.С. Степанов // Известия АН СССР. Серия «Литература и язык». – 1981. – № 4. – Т. 40. – С. 325–332.
8. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика / И.П. Сусов. – Винница : Новая книга, 2009. – 272 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

9. Жадан С.В. Ворошиловград : [роман] / С.В. Жадан. – Х. : Фоліо, 2011. – 442 с.
10. Дашвар Люко. На запах м'яса / Люко Дашвар. – К. : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 347 с.
11. Дашвар Люко. Село не люди / Люко Дашвар. – К. : Клуб сімейного дозвілля, 2010. – 272 с.
12. Костенко Л.В. Записки українського самашедшого / Л.В. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011 – 416 с.
13. Матіос М.В. Вирвані сторінки з автобіографії / М.В. Матіос. – Львів : Піраміда, 2011. – 368 с.
14. Матіос М.В. Чотири пори життя / М.В. Матіос. – Львів : Піраміда, 2009. – 293 с.
15. Океан Ельзи // Наше (тексти пісень). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nashe.com.ua/artist/4>.
16. Жадан С.В. Вірші / С.В. Жадан // Поетичні майстерні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://maysterni.com/user.php?id=161&t=1&sf=1>.